

पुरातत्त्व विभागको गतिविधि (आ. व. ०५८/५९)

—शोभा श्रेष्ठ

२००९ सालमा पुरातत्त्व विभागको स्थापना भएदेखि अधिराज्यभरि छरिएर रहेका स्मारकहरूको (मूर्ति, मठ, मन्दिर, पाटी, पौवा, देवालय, शिवालय, द्योछेँ, चपाल, सत्तल, दुङ्गेधारा, जलद्रोणी र प्राचीन कुवाहरू) संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने दायित्व यस विभागमा रहेको छ । हाम्रो संस्कृति तथा सभ्यताको रूपमा रहेका मूर्त तथा अमूर्त सम्पदाहरू, रीतिरिवाज, जात्रा, पर्व, धार्मिक नाच तथा पुरातात्त्विक एवं ऐतिहासिक वस्तुहरू, प्राचीन अभिलेखहरू संरक्षण गर्दै लैजानु आजको आवश्यकता पनि भएको छ । अहिलेको बदलिंदो परिस्थितिमा आधुनीकीकरण तर्फ उन्मुख हाम्रो समाजलाई यी प्राचीन परम्परागत संस्कृतिवारे बोध गराई त्यसलाई जगेर्ना गर्नेतर्फ उन्मुख गराउनु अति कठिन कार्य भइसकेको छ । तर पनि हामीले आफ्नो प्रयासलाई कठिन परिस्थिति बावजुद पनि जारी राखेका छौं । किनभने यिनै मूर्त तथा अमूर्त सम्पदाहरूले हामीलाई त्यस समयको सभ्यता, परम्परा, जीवनशैली तथा देश परिवेशवारे अदृश्य रूपमा सचेत गरिरहेको हुन्छ ।

यस प्रकारका प्राचीन वस्तुहरूको संरक्षण गरी हाम्रो संस्कृतिलाई जोगाई राख्नु हामी सबैको जिम्मेवारी भए तापनि यसमा संलग्न विभिन्न निकायहरू जस्तै- गुठी संस्थान, निजी गुठीहरू र निजी दाताहरू आफ्नो जिम्मेवारीबाट निस्किय र

उदासिन हुँदै गएको परिप्रेक्ष्यमा यी सम्पदाहरूको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी पूर्णरूपमा विभागले उठाउनु परेको छ । नेपाल अधिराज्यभरि छरिएर रहेका सांस्कृतिक स्थलहरू, प्राचीन भग्नावशेषहरू साथै ऐतिहासिक थलोहरूको अन्वेषण, उत्खनन, विश्लेषण गरी त्यसबारे जनतालाई जानकारी गराउन आवश्यक प्रकाशन गर्ने कार्य यस विभागले गर्ने गरेको छ ।

हाम्रा अति महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण, अन्वेषण, अनुसन्धान गर्ने उद्देश्यले यस विभागको स्थापना भएको हो तर पनि धेरै कठिन परिस्थितिमा विभागले कार्य सञ्चालन गर्नुपरेको छ । यस विभागको पचास वर्षको अवधि हुँदा पनि हालसम्म आफ्नो भवन छैन र राष्ट्रिय अभिलेखालय भवनमा बडो साँघुरो परिस्थितिमा बसेर काम गर्नुपरेको छ । यसले गर्दा दुवै संस्थावीच सामञ्जस्यता भए पनि विकास तथा विस्तार गर्ने गुञ्जाइस नै छैन । न्यूनतम आर्थिक तथा भौतिक सुविधामा विभागले पचहत्तर जिल्लामा रहेका सांस्कृतिक सम्पदाहरू संरक्षण गर्ने कार्य गर्न बाध्य भएको छ । साथै यस विभागबाट गर्नुपर्ने कार्यहरू श्री ५ को सरकारको विकास योजनाको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र भित्र नपर्ने हुनाले सीमित मात्रामा बजेट विनियोजित हुने हुनाले कार्यक्षेत्रको तुलनामा लगानी रकम धेरै नै न्यून छ । त्यसले

गर्दा रकम र कार्यक्रममा सामञ्जस्यता स्थापित गर्न विभागलाई धेरै कठिनाई पनि छ । तर पनि प्राप्त स्रोत साधन तथा जनशक्तिबाट सकेसम्म बढी से बढी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नेतर्फ यस विभागको कोशिस रहेको छ ।

यस विभागले पचहत्तरै जिल्लामा रहेका स्मारकहरू पुरातात्त्विक तथा ऐतिहासिक स्थलहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्य बाहेक विभाग अन्तर्गत रहेको ६ वटा ऐतिहासिक दरवारहरू, ८ वटा राष्ट्रिय र क्षेत्रिय संग्रहालयहरू, राष्ट्रिय अभिलेखालय तथा केन्द्रीय सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशालाको विकासको लागि पनि आवश्यक व्यवस्था गर्नुपरेको छ ।

यसरी यस विभागको विस्तृत कार्य क्षेत्रलाई दृष्टिगत गर्दा विनियोजित रकम एकदम न्यून रहेका छन् । विगत तीन वर्षको विकासतर्फको राष्ट्रिय वार्षिक बजेट र यस विभागलाई प्राप्त हुने विकास बजेट रकमलाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा निम्न तालिकाबाट राष्ट्रको वार्षिक विकास बजेटको के-कति प्रतिशत रकम यस क्षेत्रको लागि उपलब्ध हुन्छ प्रष्ट हुनेछ । यस क्षेत्रमा गत केही वर्षदेखि केही मात्रामा अन्य निकाय (महानगरपालिका, नगरपालिका, वडा कार्यालय र स्थानीय जनता) बाट पनि केही लगानी हुन थालेको छ तर पनि त्यसको प्रष्ट आँकडा विभागले कितान गर्नसक्ने स्थितिमा छैन ।

आ. व.	राष्ट्रिय विकास बजेट (रु. हजारमा)	पुरातत्व विभागको विकास बजेट (रु. हजारमा)	राष्ट्रिय विकास बजेटमा पुरातत्व विभागको विकास बजेटको अनुपात
२०५६/०५७	४,१८,५१,८९४	४६,२२५	०.११०५
२०५७/०५८	४,८१,०८,५८९	४९,५००	०.१०२९
२०५८/०५९	५,०४,७०,२७८	७६,०४९	०.१५०७

खासगरि विभागबाट संचालित विभिन्न विकास आयोजना परियोजनाहरू मार्फत् प्रत्येक वर्ष राष्ट्रले लगानी गरेको रकमबाट विभिन्न जिल्लाहरूमा गरिएका संरक्षण, संवर्द्धन, उत्खनन् तथा विकास कामहरूबारे सर्वसाधारण सबैमा जानकारी गराउने उद्देश्यले यस विभागले आफ्नो मुखपत्र प्राचीन नेपालमा एक वर्ष भित्र भए गरेका कामहरूको विवरण प्रकाशन गर्दै लैजाने नीति लिए अनुरूप यस अंकमा आर्थिक वर्ष ०५८/५९ मा विभिन्न आयोजना परियोजनाबाट भएका विकास कार्यक्रमहरूको साथै अन्य कार्यहरूको संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

पुरातात्त्विक स्थलहरूको अन्वेषण, उत्खनन् यस विभाग अन्तर्गतका ६ वटा दरवारहरू, आठवटा संग्रहालयहरू, राष्ट्रिय अभिलेखालय र केन्द्रीय सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशालाको विकास कार्यक्रमहरू पर्दछन् । साथै जनसहभागिताबाट संचालित कार्यक्रमहरूका साथै अपभर्त आइपने आकस्मिक जीर्णोद्धार कार्य पनि यसै आयोजना अन्तर्गत सञ्चालन हुने गर्दछ । यस आयोजनाबाट आ.व. ०५८/०५९ मा भएका कार्यहरू निम्नानुसार छन् ।

१. पुरातात्त्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजना

यस आयोजनामा पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म (विश्व सम्पदा संरक्षण क्षेत्र बाहेक) का स्मारकहरूको संरक्षण,

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
(क)	पूर्वाञ्चल				
१.	क्षेत्रीय संग्रहालय धनकुटाको प्रदर्शन कक्षमा रहेको लेवल कम्प्युटर टाइप गरी लेमिनेसन गर्ने र ब्रोसियर तयार गर्ने	५०	१००%	१००%	उपभोक्ता समिति मार्फत् गरिएको काम, प्रगती प्राप्त हुन नआएको ।
२.	भापा स्थित किचकवध, सप्तरीस्थित खोक्सारको परीक्षण उत्खनन् गर्ने	१५०	१००%	१००%	
३.	जुभिङ्ग गा.वि.स. सोलुखुम्बु स्थित स्तूप जीर्णोद्धार गर्ने	३००			
(ख)	मध्यमाञ्चल				
१.	सांस्कृतिक सम्पदा प्रवर्द्धन हुने भित्ते पात्रो उत्पादन गर्ने	१५०	१००%	१००%	
२.	विभागीय जीर्णोद्धार कार्यको फोटो लगत राख्ने	३००	१००%	१००%	
३.	राष्ट्रिय अभिलेखालय स्थित प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थ र अभिलेखालयको स्ट्याग हल वातानुकूल गर्ने	१०६५	१००%	१००%	
४.	अभिलेखालयको ढल व्यवस्थित गर्ने	६००	१००%	१००%	
५.	सतुंगल, किसिपिडी, बलम्बु, मातातिर्थ र थानकोटको शिलालेखहरूको लगत राख्ने	५०	१००%	१००%	
६.	भक्तपुरको तलेजु मन्दिर भित्रको, स्वयम्भु शान्तीपुरको, कुमारी घर र बाघ भैरव मन्दिरको भित्ते चित्रहरू र संग्रहालयहरूमा रहेको सामानहरूको रसायन संरक्षण गर्ने	२५०	१००%	१००%	
७.	राष्ट्रिय संग्रहालयको सामानहरूको क्याटलोगिङ्ग गर्ने र लेवल राख्ने	१००	१००%	१००%	
८.	जुद्ध जातिय कलाशालाको सिलिङ्ग मर्मत गर्ने	३००	१००%	१००%	
९.	राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालयको परिचयात्मक पुस्तिका छाप्ने, सोकेसहरूको कपडा फेर्ने, मुद्रा क्याटलोगिङ्ग गर्ने र मुद्रा खरिद गर्ने	१६०	१००%	१००%	

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१०.	राष्ट्रिय कला संग्रहालय, भक्तपुरको स्टोर व्यवस्थित गर्ने	२००	१००%	१००%	
११.	सर्लाही फरदहवा गा.वि.स. स्थित महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	३५०	१००%	१००%	
१२.	नुवाकोट स्थित रंगमहल, इन्द्रचोक स्थित भैरव मन्दिर जीर्णोद्धार र गारत घरको बाँकी काम सम्पन्न गर्ने	२०५०	१००%	१००%	
१३.	नुवाकोट दरवार क्षेत्रको आकस्मिक कार्य अन्तर्गत पर्खाल मर्मत	५०	१००%	१००%	
१४.	काठमाडौं उपत्यकाको असुरक्षित मूर्तिहरू र अभिलेखहरूको संरक्षण गर्ने	१००	१००%	१००%	यस कार्यक्रममा शोभा भगवती स्थित मूर्तिहरू र अभिलेख संरक्षण गरिएको ।
१५.	विभागको पुस्तकालय सुधार गर्ने	१००	१००%	१००%	
१६.	संग्रहालयका कर्मचारीहरूलाई तालिम दिने	१००	१००%	१००%	विभाग अन्तर्गतको र अन्य संग्रहालयको कर्मचारीहरू
१७.	दोलखा स्थित त्रिपुरासुन्दरी मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	१५००	१००%	१००%	जन सहभागितामा कार्य गरिएको ।
१८.	विभागको गतिविधि सहित ३ वटा प्राचीन नेपाल र सालवसाली सर्भेक्षण कार्यको लगत प्रकाशित गर्ने	३००	१००%	१००%	लुभु, साँगा र वुङ्गमतीको सांस्कृतिक सम्पदाका लगत प्रकाशित गरिएको ।
१९.	गोकर्ण स्थित भट्ट सत्तल जीर्णोद्धार गर्ने	२५०	१००%	१००%	
२०.	मैतीदेवी मन्दिर जीर्णोद्धार	४७८	१००%	१००%	
२१.	आकाश भैरव मन्दिर जीर्णोद्धार	१२००	१००%	१००%	अनुदान दिने कार्य गरिएको

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
२२.	सिद्धेश्वर महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार, जीतपुरफेदी	६५०	१००%	१००%	
२३.	जनजाती संग्रहालय स्थापना गर्ने	३००	१००%	१००%	अनुदान दिने कार्य गरिएको
२४.	भक्तपुर नवदुर्गा भवानीको मुकुण्डो बनाउन अक्षय कोष स्थापना कार्य	२५०	१००%	१००%	अनुदान दिने कार्य गरिएको
२५.	पूर्णचण्डी मन्दिर स्थित पाटी जीर्णोद्धार	१५५०	१००%	१००%	
२६.	कुम्भेश्वर स्थित अशोक स्तूप संरक्षण	३००	१००%	१००%	
२७.	ठिमी न.पा. स्थित पाटी तथा ढुंगेधारा जीर्णोद्धार	६००	१००	१००	
२८.	चण्डेश्वरी मन्दिर, बनेपा	१५००	१००%	१००%	अनुदान दिने कार्य गरिएको
(ग)	पश्चिमाञ्चल				
२९.	नवलपरासी स्थित रामग्रामको उत्खनन् कार्य गर्ने	५००	१००%	१००%	
३०.	रिडि हरु क्षेत्र स्थित राधाकृष्ण मन्दिर जीर्णोद्धार	२४५	१००%	१००%	
३१.	क्षेत्रीय संग्रहालय पोखराको परिचयात्मक पुस्तिका	५०	१००%	१००%	
३२.	संग्रहालय हाता भित्र शैचालय निर्माण गर्ने	२००	१००%	१००%	
३३.	ढुङ्गा छापेर बाटो बनाउने (४५० फि. लामो)	१५०	१००%	१००%	
३४.	लमजुङ दरबार तथा रानीकुवाको संरक्षण गर्ने	१५०	१००%	१००%	
३५.	बुङ्गकोट स्थित भीमविशेश्वर तथा परिसर मर्मत जीर्णोद्धार तथा योजना तयार गर्ने	६००	१००%	१००%	
३६.	कपिलवस्तु संग्रहालयको स्टाफ क्वार्टरको छाना मर्मत कार्य	५०	१००%	१००%	
३७.	कालिका तथा उक्त क्षेत्रमा रहेको पोखरी समेत एकिकृत विकास गर्ने, कास्की	३००	१००%	१००%	
३८.	वाग्लुङ स्थित कालिका मन्दिर परिसरको संरक्षण गर्ने	३५०	१००%	१००%	उपभोक्ता समिति मार्फत् कार्य सम्पन्न भएको

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
३९.	थनथाप माई कालि मन्दिर र कोट संरक्षण	३००	१००%	१००%	उपभोक्ता समिति मार्फत् कार्य सम्पन्न भएको
४०.	पाल्पा स्थित दरवारको मूल प्रवेशद्वार जीर्णोद्धार	११५५	१००%	१००%	
(घ)	मध्यपश्चिमाञ्चल				
४१.	काक्रे विहारको जीर्णोद्धार गर्न अध्ययन अनुसन्धान गरी नक्सा, ल.ई. सहितको प्रतिवेदन तयार गर्ने	२००	१००%	१००%	
(ङ)	सुदूर पश्चिमाञ्चल				
४२.	डडेल्धुरा स्थित अमरगढी जीर्णोद्धार सम्पन्न गर्ने	६५०	१००%	१००%	
४३.	वनारसको साम्राज्येश्वर मन्दिरसंगैको घर खरिद गरी मर्मत गर्ने	२२२५	१००%	१००%	वृद्धाश्रमको लागि घर खरिद मा. मन्त्रीज्यूबाट उद्घाटन भई वृद्धाहरू बस्न थालेको ।
४४.	प्रयोगशालाको आ.व. ०५७५८ मा छाना मर्मतमा विनियोजित रकमले नपुगेको रकम आ.व. ०५८।५९ मा भुक्तानी दिने विभागीय निर्णय भए बमोजिम रकम दिएको	१९२	१००%	१००%	
४५.	प्रयोगशालाका लागि रसायन खरिद गर्ने	४८	१००%	१००%	

पुरातात्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजनामा अधिराज्यभरि रहेका स्मारकहरूको अपभ्रंश आइपर्ने आपतकालीन कार्य तथा जनसहभागितामा गर्ने कार्यहरू गर्न समेत एकमुष्ट रकमको व्यवस्था गरिएको थियो । उक्त रकमबाट आ.व. ०५८/५९ मा निम्न स्मारकहरूको संरक्षण तथा उल्लेखित अन्य कार्यहरू गरिएको थियो ।

क्र.सं.	आपतकालिन संरक्षण कार्यहरू	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	नील सरस्वती मन्दिरसंगैको पाटी निर्माण असुविधालाई मध्यनजर राखि पाटी निर्माण गरिएको ।	६००।-	१००%	१००%	भक्तजनहरूको असुविधालाई मध्य नजर राखी पाटी निर्माण गरिएको
२.	चाँगु नारायण प्राङ्गण स्थित भूपालेन्द्र मल्लको सालिक पुनः जडान	१०	१००%	१००%	चोरी भई प्राप्त भएको सालिक पुनः जडान गरिएको ।

क्र.सं.	आपतकालिन संरक्षण कार्यहरू	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
३.	मनमैजु गा.वि.स. स्थित मनमैजु मन्दिर जीर्णोद्धार	१०८	१००%	१००%	यस मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्यमा ५०% जनसहभागिता भएको ।
४.	वोडे स्थित महालक्ष्मी मन्दिर जीर्णोद्धार	१००	१००%	१००%	यस मन्दिरको जीर्णोद्धार ५०% जनसहभागिता भएको ।
५.	थापाथली स्थित शिव पाञ्चायन मन्दिरमा रंगरोगन	१४	१००%	१००%	सार्क शिखर सम्मेलनको लागि गरिएको ।
६.	भक्तपुरको सैनिक पोष्ट निर्माण	४५	१००%	१००%	तलेजु मन्दिरको सुरक्षाको लागि खटएका सैनिकहरूको लागि आवश्यक भएकाले निर्माण गरिएको ।
७.	नुवाकोट स्थित भीमसेन मन्दिरको आकाश भैरव मूर्ति संरक्षण	२५	१००%	१००%	मूर्ति जीर्ण भएकोले नयाँ बनाई जडान गरिएको ।
८.	बालकुमारी मन्दिर ल.पु.को टुँडाल मर्मत	१०	१००%	१००%	
९.	कास्की स्थित रतन पाण्डे मन्दिरको प्राङ्गणमा ढुङ्गा छाप्ने	१५			समितिका अध्यक्ष इश्वर बराललाई रकम उपलब्ध गराई दिएको, कार्य प्रगती प्राप्त नभएको ।
१०.	गोकर्ण सत्तलको मर्मत	१००	१००%	१००%	स्वीकृत कार्यक्रमबाट सत्तलको मर्मत गरी प्राङ्गण सुधार गर्न नपुग रकम थप गरिदिएको ।

क्र.सं.	आपतकालिन संरक्षण कार्यहरू	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
११.	सिद्धेश्वर महादेव मन्दिर, जीतपुर फेदीको जीर्णोद्धार	१००	१००%	१००%	स्वीकृत कार्यक्रममा विनियोजित रकम नपुग भएकोले थप गरिएको ।
१२.	सुर्खेत संग्रहालयको झ्याल ढोका मर्मत सम्भार	६५	१००%	१००%	संग्रहालयको सुरक्षाको लागि झ्याल ढोकाहरूको मर्मत गरिएको ।

२. विश्व सम्पदा संरक्षण योजना

यस योजना अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यका भित्रको विश्व सम्पदा सूचिमा परेका संरक्षित स्मारक क्षेत्र भित्र रहेका (हुनमान ढोका, ललितपुर, भक्तपुर दरवार क्षेत्रहरू, स्वयम्भू, चाँगु र बौद्ध) स्मारकहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा वातावरण सुधारका कार्यहरू समावेश गरिएका छन् । यस योजनाबाट सम्पन्न भएका कार्यहरू निम्न अनुसार रहेका छन् ।

क्र.सं.	कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	काठमाडौं उपत्यकामा पाँचवटा संरक्षित स्मारक क्षेत्रको स्मारकहरू वर्गीकरणका लागि विवरण तयार गर्ने	४००	१००%	१००%	
२.	विश्व सम्पदा सम्बन्धी प्रचार प्रसार कार्यक्रम	२००	१००%	१००%	
३.	विश्व सम्पदा क्षेत्रमा आइपने आकस्मिक संरक्षण कार्यक्रम	२९९	१००%	१००%	
४.	अमात्य सत्तल जीर्णोद्धार गर्न विस्तृत नक्सा सहितको ल.ई. फोटो तयार गर्ने तथा पर्खाल र ढोका निर्माण गर्ने	१००	१००%	१००%	
५.	चाँगु नारायण मन्दिरको माथिल्लो छाना जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने	७००	१००%	१००%	
६.	भ.पु. तव सत्तल जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने	१२३६	१००%	१००%	
७.	भ.पु. द्विमाजु चोक जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने	२००	१००%	१००%	
८.	भ.पु. ५५ झ्याले दरवार जीर्णोद्धार गर्ने	१४	१००%	१००%	
९.	पाटन दरवार दक्षिण लड्ड (पहिले अदालत बसेको भाग) जीर्णोद्धार गर्न विस्तृत नक्सा सहितको ल.ई. फोटो तयार गर्ने ।	१००	१००%	१००%	

क्र.सं.	कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१०.	ल.पु. चामुण्डा मन्दिर जीर्णोद्धारको बाँकी कार्य सम्पन्न गर्ने	१५०	१००%	१००%	
११.	स्वयम्भू प्रांगणका बाँकी १५ घरहरूको मोहडा सुधारमध्ये एउटा घरको सुधार गर्ने	६००	१००%	१००%	
१२.	हनुमान ढोका स्थित महाविष्णु मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	३०००	१००%	१००%	
१३.	सार्क सम्मेलनको लागि विशेष कार्यक्रम सम्पन्न गर्ने	१२००	१००%	१००%	
	(क) भक्तपुर तलेजु मन्दिर भैरव मन्दिर आदि आठ स्मारकहरूको मर्मत संभार तथा रंगरोगन गर्ने	६००			
	(ख) ललितपुर दरवार क्षेत्रको हरिशंकर मन्दिर, मूल चौकको चार नारायण मन्दिर स्वर्ण मन्दिरसंगैको पाटी मर्मत र वातावरण सुधार कार्य	४४३			
	(ग) स्वयम्भू स्थित प्रतापपुर, अनन्तपुरको रंगरोगन र ३ वटा पाटीको छाना मर्मत तथा वातावरण सुधार कार्य	७५			
	(घ) हनुमानढोका स्थित कुमारी घर, च्यासी देवल, सरस्वती मन्दिर र शिव मन्दिरको छाना मर्मत कार्य	५७			
	(ङ) बौद्ध स्तूपको मूलगेट रंगरोगन	२०			

३. गोरखा दरवार क्षेत्र संरक्षण परियोजना

यस परियोजना अन्तर्गत गोरखाका माथिल्लो तथा तल्लो दरवार क्षेत्र र त्यसको परिसरमा रहेका स्मारकहरूको संरक्षण, प्रतिमा स्थलको सुधार तथा विकास आदि कार्यहरू पर्दछन्। यस परियोजनाबाट भएका कार्यहरूको विवरण निम्नानुसार रहेका छन्।

क्र.सं.	कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	कार्यालय प्रमुखको आवास गृह	७००	१००%	१००%	
२.	संग्रहालय खोल्नको लागि तयारी गर्ने	४००	१००%	१००%	
३.	पृथ्वी प्रतिमा स्थल पूर्वपट्टिको भागको कार्य				

क्र.सं.	कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१०.	ल.पु. चामुण्डा मन्दिर जीर्णोद्धारको बाँकी कार्य सम्पन्न गर्ने	१५०	१००%	१००%	
११.	स्वयम्भू प्रांगणका बाँकी १५ घरहरूको मोहडा सुधारमध्ये एउटा घरको सुधार गर्ने	६००	१००%	१००%	
१२.	हनुमान ढोका स्थित महाविष्णु मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	३०००	१००%	१००%	
१३.	सार्क सम्मेलनको लागि विशेष कार्यक्रम सम्पन्न गर्ने (क) भक्तपुर तलेजु मन्दिर भैरव मन्दिर आदि आठ स्मारकहरूको मर्मत संभार तथा रंगरोगन गर्ने (ख) ललितपुर दरवार क्षेत्रको हरिशंकर मन्दिर, मूल चोकको चार नारायण मन्दिर स्वर्ण मन्दिरसंगैको पाटी मर्मत र वातावरण सुधार कार्य (ग) स्वयम्भू स्थित प्रतापपुर, अनन्तपुरको रंगरोगन र ३ वटा पाटीको छाना मर्मत तथा वातावरण सुधार कार्य (घ) हनुमानढोका स्थित कुमारी घर, च्यासी देवल, सरस्वती मन्दिर र शिव मन्दिरको छाना मर्मत कार्य (ङ) बौद्ध स्तूपको मूलगेट रंगरोगन	१२०० ६०० ४४३ ७५ ५७ २०	१००%	१००%	

३. गोरखा दरवार क्षेत्र संरक्षण परियोजना

यस परियोजना अन्तर्गत गोरखाका माथिल्लो तथा तल्लो दरवार क्षेत्र र त्यसको परिसरमा रहेका स्मारकहरूको संरक्षण, प्रतिमा स्थलको सुधार तथा विकास आदि कार्यहरू पर्दछन्। यस परियोजनाबाट भएका कार्यहरूको विवरण निम्नानुसार रहेका छन्।

क्र.सं.	कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	कार्यालय प्रमुखको आवास गृह	७००	१००%	१००%	
२.	संग्रहालय खोल्नको लागि तयारी गर्ने	४००	१००%	१००%	
३.	पृथ्वी प्रतिमा स्थल पूर्वपट्टिको भागको कार्य				

क्र.सं.	कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
(ख)	७. नासिका मन्दिर परिसर, पनौती	६००			" "
	८. नित्यनाथ मन्दिर, पनौती	११००			" "
	कृषि कार्यक्रम				
	१. बाखापालन	४३००	१००%	१००%	
	२. कृषि फर्म सम्बन्धी कार्यहरू	१०००	१००%	१००%	
३. मौरी पालन	३५००	१००%	१००%		

धार्मिक नाच तथा जात्रा पर्व

माथी उल्लेखित विकास कार्यक्रमहरू बाहेक यस विभागबाट काठमाडौं उपत्यकामा प्राचीन समयदेखि प्रचलनमा रहेको विभिन्न धार्मिक नाच तथा जात्रा पर्वहरू निरन्तर रूपमा सञ्चालन भइरहोस् भन्ने उद्देश्यले यी नाच तथा जात्रा पर्वहरूलाई वार्षिक रूपमा आर्थिक अनुदान दिने गरेको छ। हुनत अहिलेको सन्दर्भमा यहाँबाट उपलब्ध गराइने रकम न्यून रहेकोले २०५३ सालमा मन्त्रीपरिषद्को निर्णयबाट अनुदान रकममा पचास प्रतिशत वृद्धि गरिएको र प्रत्येक दुई वर्षमा दश प्रतिशतले थप वृद्धि गर्ने गरिएको छ। साथै नाचको प्रकृति कलाकारको संख्या र औचित्य हेरि प्रत्येक पाँच वर्षमा नाचको लुगा फेर्न गर गहनाको मर्मत गर्न एकमुष्ट रकम दिने व्यवस्था पनि छ। आ.व. ०५८/०५९ मा निम्न नाच तथा जात्राहरूलाई निम्नानुसारको आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराइएको थियो।

विभिन्न परम्परागत नाच तथा जात्राहरूलाई आ.व. ०५८/५९ मा यस विभागबाट दिइएको आर्थिक अनुदानको विवरण

क्र.सं.	नाच तथा जात्रा	नाइके	अनुदान रकम
१.	महाकाली नाच (भ.पु.)	सुनिल राज दैवज	९,६८०।-
२.	महाकाली नाच (भ.पु.)	रामचन्द्र खर्बुजा	७,२६०।-
३.	महाकाली नाच (भ.पु.)	लक्ष्मीभक्त मूस्याजु	७,२६०।-
४.	महाकाली नाच (भ.पु.)	रत्नलाल डण्डेख्या	७,२६०।-
५.	महाकाली नाच (भ.पु.)	रामलाल लोहला	७,२६०।-
६.	महाकाली नाच (भ.पु.)	दानबहादुर फैंजु	७,२६०।-
७.	रामचन्द्र नाच (भ.पु.)	रत्नलाल डण्डेख्या	७,२६०।-
८.	दश अवतार नाच (त्रिपुरेश्वर)	शंकरप्रसाद श्रेष्ठ	१०,८९०।-
९.	सब भक्कु नाच (हल्चोक)	माइला पुतुवार	६,०५०।-
१०.	माघ जात्रा (वटु टोल)	शालीग्राम तण्डुकार (वडा सदस्य)	४,८४०।-
११.	हात्तीनाच (किलागल)	तुलसी नारायण महर्जन	६,०५०।-

क्र.सं.	कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
(ख)	७. नासिका मन्दिर परिसर, पनौती	६००			" "
	८. नित्यनाथ मन्दिर, पनौती	११००			" "
	कृषि कार्यक्रम				
	१. बाखापालन	४३००	१००%	१००%	
	२. कृषि फर्म सम्बन्धी कार्यहरू	१०००	१००%	१००%	
३. मौरी पालन	३५००	१००%	१००%		

धार्मिक नाच तथा जात्रा पर्व

माथी उल्लेखित विकास कार्यक्रमहरू वाहेक यस विभागबाट काठमाडौं उपत्यकामा प्राचीन समयदेखि प्रचलनमा रहेको विभिन्न धार्मिक नाच तथा जात्रा पर्वहरू निरन्तर रूपमा सञ्चालन भइरहोस् भन्ने उद्देश्यले यी नाच तथा जात्रा पर्वहरूलाई वार्षिक रूपमा आर्थिक अनुदान दिने गरेको छ। हुनत अहिलेको सन्दर्भमा यहाँबाट उपलब्ध गराइने रकम न्यून रहेकोले २०५३ सालमा मन्त्रीपरिषद्को निर्णयबाट अनुदान रकममा पचास प्रतिशत वृद्धि गरिएको र प्रत्येक दुई वर्षमा दश प्रतिशतले थप वृद्धि गर्ने गरिएको छ। साथै नाचको प्रकृति कलाकारको संख्या र औचित्य हेरि प्रत्येक पाँच वर्षमा नाचको लुगा फेर्न गर गहनाको मर्मत गर्न एकमुष्ट रकम दिने व्यवस्था पनि छ। आ.व. ०५८/०५९ मा निम्न नाच तथा जात्राहरूलाई निम्नानुसार को आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराइएको थियो।

विभिन्न परम्परागत नाच तथा जात्राहरूलाई आ.व. ०५८/५९ मा यस विभागबाट दिइएको आर्थिक अनुदानको विवरण

क्र.सं.	नाच तथा जात्रा	नाइके	अनुदान रकम
१.	महाकाली नाच (भ.पु.)	सुनिल राज दैवज्ञ	९,६८०।-
२.	महाकाली नाच (भ.पु.)	रामचन्द्र खर्वुजा	७,२६०।-
३.	महाकाली नाच (भु.पु.)	लक्ष्मीभक्त मूस्याजु	७,२६०।-
४.	महाकाली नाच (भ.पु.)	रत्नलाल डण्डेख्या	७,२६०।-
५.	महाकाली नाच (भ.पु.)	रामलाल लोहला	७,२६०।-
६.	महाकाली नाच (भ.पु.)	दानवहादुर फौजु	७,२६०।-
७.	रामचन्द्र नाच (भ.पु.)	रत्नलाल डण्डेख्या	७,२६०।-
८.	दश अवतार नाच (त्रिपुरेश्वर)	शंकरप्रसाद श्रेष्ठ	१०,८९०।-
९.	सव भक्कु नाच (हल्चोक)	माइला पुतुवार	६,०५०।-
१०.	माघ जात्रा (वटु टोल)	शालीग्राम तण्डुकार (वडा सदस्य)	४,८४०।-
११.	हात्तीनाच (किलागल)	तुलसी नारायण महर्जन	६,०५०।-

क्र.सं.	नाच तथा जात्रा	नाइके	अनुदान रकम
१२.	गाउने ढाडी (यट्खा)	सुर्यमान महर्जन	१,८१५।-
१३.	कार्तिक नाच (ल.पु.)	हरिमान श्रेष्ठ (व्यवस्थापक)	३७,५१०।-
१४.	अष्टमातृका नाच (ल.पु.)	भाजुरत्न शाक्य (वडा अध्यक्ष)	२७,५००।-
१५.	लाखे नाच (मजिपाट)	लक्ष्मणराम रन्जित	६,०५०।-
१६.	भीमसेन खट जात्रा (ल.पु.)	मंगल टोल सुधार संघ	३,६३०।-
१७.	कृष्ण पुजा (ल.पु.)	कृष्ण पुजा सञ्चालन समिति	३,६३०।-
१८.	न्यकुमतया जात्रा (ल.पु.)	न्यकु मतया जात्रा व्यवस्था समिति	१८,१५०।-
१९.	कार्तिक नाच (फर्पिङ्ग)	नारायण वलामी	१०,५००।-
२०.	निरञ्जना भगवती पूजा (नुवाकोट)	परशुराम पाध्या (पुजारी)	६,०००।-
२१.	दश अवतार नाच (त्रिपुरेश्वर)	शंकरप्रसाद श्रेष्ठ	१०,०००।-
	जम्मा		२,०५,८५५।-

(पुनश्च: क्र.सं. १९, २०, २१ का नाच तथा जात्राको लागि पटके अनुदान दिने गरिएको छ । यसमध्ये दश अवतार नाचलाई सालवसाली दिने गरिएको रकममा नपुग भएकोले थप गरिदिएको हो ।)

श्री ५ को सरकारले घोषित संरक्षित स्मारक क्षेत्र भित्र आफ्नो हक भोगको जग्गामा घर भवन नयाँ निर्माण, पुनः निर्माण, मर्मत तथा थपघट गर्न चाहेमा घरधनीले नगरपालिकामा पेश गरेको नक्सा प्रचलित कानून वमोजिम पास गर्नु अगावै पुरातत्त्व विभागको स्वीकृती लिनुपर्ने प्रावधान रहेको छ । यसरी नगरपालिका मार्फत् स्वीकृतिको लागि प्राप्त नक्साहरू यस विभागद्वारा गठित प्राचीन संरक्षण सहयोग समितिको बैठकको प्रतिवेदन अनुसार सिफारिश गरी पठाउने गरिन्छ । यसरी आ.व. ०५८/०५९ मा हनुमान ढोका दरवार क्षेत्र भित्र ४ वटा, ललितपुर दरवार क्षेत्र भित्र १८ वटा, भक्तपुर दरवार क्षेत्र भित्र ६ वटा, बौद्ध क्षेत्र भित्र ९ वटा, स्वयम्भू क्षेत्र भित्र ४ वटा र पशुपती क्षेत्र भित्र एउटा गरी जम्मा ४१ वटा नक्साहरू स्वीकृतिको लागि सिफारिस गरिएको थियो ।

आर्थिक वर्ष ०५८/०५९ मा यस विभागबाट विभिन्न किसिमका ४,४१,०३३ थान हस्तकलाका सामानहरू जाँच गरी निर्यात गर्न जाँचपास प्रमाण पत्र दिइएको थियो ।

प्राविधिक सहयोग

पुरातत्त्व विभागले स्थानीय निकायहरू तथा संघ-

संस्था र व्यक्ति विशेषलाई स्मारक संरक्षण गर्ने काममा बढी जागरूक र सहभागी गराउने उद्देश्यले यी संघ-संस्थाहरूबाट गरिने स्मारक संरक्षण तथा जीर्णोद्धार कार्यमा आर्थिक अनुदान दिनुका साथै आवश्यक प्राविधिक सहयोग पनि उपलब्ध गराउने गरिआएको छ । आ.व. ०५८/०५९ मा यस विभागमा प्राप्त भएका निवेदनहरूको आधारमा निम्न स्मारकहरूको स्थलगत निरीक्षण गरी आवश्यक प्राविधिक प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित निकायलाई उपलब्ध गराउनुको साथै जीर्णोद्धार कार्य भएको समयमा पनि स्थलगत निरीक्षण गरी आवश्यक सरसल्लाह दिएको थियो ।

- जैसीदेवल जीर्णोद्धार कार्यान्वयन समितिको अनुरोधमा का.म.न.पा. वडा नं. २१ मा रहेको जैसीदेवल मन्दिरको आवश्यक प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराई दिएको ।
- चोभार स्थित जल विनायक मन्दिर चारैतिरको चौघेरा सत्तल जीर्णोद्धार गर्न आवश्यक पुरातात्विक प्रतिवेदन तयार गरी छाउनी दरवारलाई उपलब्ध गराई दिएको ।
- इटुम्बहाल आँग:छें जीर्णोद्धार गर्न केशचन्द्र परावर्त महाविहार तदर्थ समिति का.म.न.पा.को निवेदन

- अनुसार आवश्यक पुरातात्विक प्रतिवेदन तयार गरी सोही अनुसार जीर्णोद्धार गर्न उक्त समितिलाई उपलब्ध गराई दिएको ।
- श्री दयाश्वर महादेव बौद्धिक सनातन धर्म सेवा समाजको अनुरोधमा दयाश्वर मन्दिर जीर्णोद्धार गर्न आवश्यक प्राविधिक प्रतिवेदन तयार गरी सोही अनुसार गर्न उक्त समाजलाई उपलब्ध गराई दिएको ।
- काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १२ को र वडा नं. २४ को अनुरोधमा ह्युमट टोल स्थित पाटीको शिलालेख उतार तथा भावार्थ तयार गरी आवश्यक सहयोग गरिदिएको ।
- काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. २३ ओम बहाल जोर गणेश स्थित नाटेश्वर मन्दिर जीर्णोद्धार गर्न वडा कार्यालयको अनुरोधमा आवश्यक प्राविधिक प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराई दिएको ।
- बालकुमारी चपाल जीर्णोद्धार समितिको अनुरोधमा उक्त चपाल जीर्णोद्धार गर्न आवश्यक प्रतिवेदन तयार गरी समितिलाई उपलब्ध गराई दिएकोमा सो समितिबाट ५० प्रतिशत रकम जुटाई बाँकी ५० प्रतिशत यस विभागको कार्यक्रममा समावेश गरी गर्न आवश्यक स्वीकृति दिएको ।
- वागिश्वरी मन्दिर निर्माण समितिको अनुरोधमा देवघाटस्थित वागिश्वरी मन्दिर निर्माण गर्न आवश्यक ल.ई. नक्सा तथा प्राविधिक प्रतिवेदन तयार गरी सोही अनुसार गर्न सो समितिलाई उपलब्ध गराई दिएको
- नुवाकोट बौद्ध विहार जीर्णोद्धार एवं गुम्बा निर्माण तथा संरक्षण समितिलाई प्राविधिक प्रतिवेदन अनुसार गर्न प्रतिवेदन उपलब्ध गराई दिएको ।
- ललितपुर नगरपालिकाको अनुरोधमा वडा नं. १९ लगनखेल स्थित रत्न चैत्य महाविहारको वातावरण सुधार तथा उक्त पाटी मर्मत गर्न आवश्यक प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराई दिएको ।
- विश्व सम्पदा क्षेत्र भित्र चलचित्र तथा टेलिफिल्म छायाँकन गर्न र मापदण्ड अनुसार निजीघरको निर्माण, मर्मत सुधार कार्यमा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराएको छ ।

- का.न.पा. बटु टोल स्थित नाटेश्वर गुठीको नाइकेको अनुरोधमा उक्त गुठीको भण्डारघर संरक्षण गर्न आवश्यक प्राविधिक प्रतिवेदन उपलब्ध गराई दिएको ।
- विभिन्न संघ-संस्थाको अनुरोधमा पचली स्थित सत्तल, पर्वत जिल्ला वडा नं. ३ स्थित पार्वती गुफा, वडा नं. ९ स्थित ठूलो पोखरी र लक्ष्मीनारायण मन्दिर तथा मुस्ताङ स्थित मुक्तिनाथ मन्दिर आदिको क्रमिक रूपमा कार्यक्रममा समावेश गर्ने गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।
- पुरातत्त्व विभागले आर्थिक वर्ष ०५८/०५९ मा श्री संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको विकास कार्यक्रममा समावेश निम्न स्मारकहरूको जीर्णोद्धार यस विभागको प्राविधिक रेखदेखमा सम्पन्न भएको थियो ।
  १. शंखमूल स्थित आठ शिवालयहरू,
  २. टेकु स्थित वमवीर विकटेश्वर मन्दिर, राधाकृष्ण मन्दिर, त्रिपुरेश्वर महादेव मन्दिर, जंग हिरण्य हेम नारायण मन्दिरको प्राङ्गणमा रहेको ६ देवलहरू, वारकृष्णेश्वर मन्दिर,
  ३. थापाथली स्थित राम मन्दिर (वैरागी अखाडा)

वैदेशिक संस्थासंग संलग्न भएका कार्यहरू

- पुरातत्त्व विभागले विभिन्न वैदेशिक संघ-संस्थाहरूसंग मिलेर संयुक्त रूपमा कार्य गर्ने गरी भएको सम्झौता र समझदारीमा निम्न कार्यहरूमा यस विभागको प्राविधिकहरूको संलग्नता रहेको थियो ।
- श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषको अनुरोधमा मुस्ताङ स्थित थुप्चेन गुम्बा तथा ड्याम्पा गुम्बाको जीर्णोद्धारको प्राविधिक रेखदेख र लोमान्थाङ्ग पर्खालसँगै निर्माण हुने बाटो वारे आवश्यक प्राविधिक सहयोग गर्न प्राविधिक खटाइएको ।
- इटाली स्थित ISIAO (Italian Institute for Africa and Orient) संग सम्झौता भए अनुसार गोटीहवाको उत्खनन् कार्य जारी राखिएको ।
- काठमाडौं भ्याली प्रिजर्भसन ट्रष्टबाट जीर्णोद्धार भइरहेको इन्द्रपुर मन्दिर तथा यट्खा बहाल आँग:छैंमा प्राविधिक संलग्नता रहेको ।